

Review Paper

A reflection on the contexts and motivations of establishing humanities research institutions in Iran from 1965 to 1979

Alireza Mollayi Tovani *

Professor of Iranian History, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: Aug. 16, 2022

Revised: Oct. 2, 2022

Accepted: Oct. 16, 2022

KEYWORDS

Humanities
Research Institutes
Identity
Modernization
University
Intellectuals

* Corresponding Author
mollaiynet@yahoo.com

How to Cite this article:
Mollayi Tavani, A. (2023). A reflection on the contexts and motivations of establishing humanities research institutions in Iran from 1965 to 1979. *Journal of University Studies*, 1(2), 67-85.
doi: 10.22035/JOUS.2023.4974.1021

URL:

http://www.jous.ir/article_422.html

Copyright:

© The Authors. This is an open access article under the [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ABSTRACT

The establishment of humanities research institutions in Iran was historically slow as their numbers could not reach to that of the fingers of one hand by the 1960s. But in the last decade of Pahlavi's rule, more than 10 institutes and research centers were established in various fields of humanities. Undoubtedly, their emergence was neither accidental nor deliberate. The question arises as why did suddenly so many humanities research institutes emerge in Iran? The current study was carried out using the historical studies method. In this method, first, the required historical data were gathered from the main sources, archival documents and researches and then analyzed in order to provide a new account on causes and process behind the establishment of institutions between 1960s and 1970s, out of which, the Research Institute of Humanities and Social Sciences was formed. The article, with a brief insight into the developments in Iran after the White Revolution, finally comes to the conclusion that the reason behind the establishment of various research institutions was due to complex problems in the process of modernization, which made the Iranian government subject to contradictions between reforms and repression on the one hand and social and identity conflicts on the other. Since universities had an educational approach, they were practically unable to respond to the country's research needs. Therefore, humanities research institutes could help the government find ways to overcome modernization crises, attract the cooperation of intellectuals and critics in humanities fields, and also show Iran's cultural and civilizational capacities to the people of Iran and beyond. As such, the government put its effort to establish these institutions. The history of Iran's scientific institutions, especially research institutions, has not been documented and we are at the beginning of this path. The author hopes this article would prove a way forward in reminding its importance and necessity.

INTRODUCTION

In Iran, the establishment of humanities research institutes is the outcome of Iranians' encounter with Western civilization/modernity and their efforts to understand this phenomenon. The first humanities research institute in Iran was established during Naser al-Din Shah under the name "Dar al-Tarjomeh Naseri" or "Dar al-Antaba'at Naseri" which was mainly active in the field of history and geography of Iran and the translation of the history of the world's developed countries. Despite the age of this institution, the expansion and prosperity of humanities research institutes in Iran was slow and historically delay. Throughout the Qajar period and even after the constitutional revolution, no other research institute was established. But this did not mean the halt in humanities research activities because after the constitution, a wide movement in this field was formed.

During Reza Shah, the "Moasase Waez va Khatabeh" (Institute of Sermons and Orations) was established as a huge propagation device to enlighten the Iranian public regarding the new situation and regulate the relations between the government and the clergy. Since 1938, this institute tuned into "Thought Cultivation Organization". This humanities research institute tried to inject monarchist, modernist, religious-separatist (secularism), nationalist, antiquarian, etc. thoughts into the Iranian society.

In 1948, the "Center for Study and Research in the Civilization and Culture of Iran and the Middle East" as well as the "Institute of Social Studies and Research of the University of Tehran" were established. However, the number of humanities research institutes established until the beginning of the 1960s was just few. But in the last decade of Pahlavi's rule, more than 10 institutes and research centers in various fields of human sciences were emerged. Undoubtedly, their emergence was not accidental and therefore, the question arsis as why did suddenly so many humanities research institutes establish in Iran?

The fact is that there was a big leap in the establishment of humanities institutes after the land reforms. It was only between 1865 and 1879 when more than 10 research institutes were established. With the exception of the Iranian Culture Foundation, which was established in 1965, institutions such as the Shahnameh Foundation, the Asian Cultural Documentation Center, the Humanities Research Institute, the Iranian Center for the Study of Cultures, the Iranian Center for Historical Research, the Royal Academy of Iranian Sciences, the Persian Language Academy, the Academy of Literature and Art of Iran, the Royal Society of Philosophy of Iran, the Research Institute of Communication Sciences and Development of Iran, are all products of this period. After the Islamic Revolution, the activity of these eleven institutions was stopped in its previous form. By combining and integrating them, the Institute of Cultural Studies and Research was formed in 1983, and a decade later it was renamed as the Institute of Humanities and Cultural Studies. This article tries to analyze the motives behind establishing these institutions.

University Studies

Extended Abstract

METHODOLOGY

This article was compiled using the historical studies method. For this, first the required data were collected from the main sources, including the memoirs of political activists, the press, diaries, archival documents and new researches. The author provided an important part of the data of this research from the archive of the Research Institute of Social Sciences. After collecting the data, they were finally analyzed to present a new account of the causes and process of establishing humanities institutions between 1960 and 1970. Of course, the author, together with two of his colleagues, has already published an important part of the documents of the aforementioned humanities institutes and has referred to some of them in this article.

FINDINGS

Taking a brief look at the developments in Iran after the White Revolution, the article came to the point that this revolution marked one of the most extensive social changes in the history of Iran. This also because the collapse of old structure of Iranian society was based on agriculture within the framework of lord-serf relations, and it was collapsed to give way to a new social order. As a result, the labor force of the agricultural sector was greatly reduced and industrial employment increased, that is, with the massive migration of rural people to cities; urbanization grew surprisingly leading to the expansion in industrial working class. The changes with same proportion occurred in the service sector, health, and education, administrative and military forces. The number of students multiplied. Urbanization as well as marginalization in Iran had high place among all developing countries. One of the most obvious features of social changes was the faster than usual growth of the new middle class, which now had new demands and expectations in addition to the search for identity.

With a reference to these consequences, the article finally comes to the conclusion that the establishment of various humanities research institutes in Iran in the 1960s was in line with the country's situation, and therefore their establishment had several reasons: First, it returned to the complexity of the country's challenges and problems in the modernization process. The rapid modernization made the country face new and different problems. Second, Iran's government faced with a contradictory path between reforms and repression, and choosing any of these paths or a combination of both required a problem analysis and research. Third, the speed of changes in the country made the Iranian people suffer from social and identity conflicts. This issue had become one of the main critical discourses of the government, including Islamists, Marxist leftist currents, and even elites and intellectuals who supported the government. It is clear that it was impossible to get out of it without deep study. Fourth, since Iranian universities had an educational approach, they were practically unable to respond to the

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

research needs of various institutions in the country. Therefore, the government came up with these institutions.

As such, humanities research institutes were established with different missions, goals and functions so that each of them would respond to a part of the growing research needs of the country and according to their mission would try to solve problems and challenges. Based on their structure and function, these institutions can be considered as thought-generating that, in addition to helping the government in finding ways to overcome the crises arising from the modernization process, were able to attract the cooperation between intellectuals and critics of various fields of human science and at the same time, to introduce Iran's cultural and civilizational capacities to Iranians and other nations.

CONCLUSION

It is necessary to identify, evaluate and analyze the performance of scientific and research institutes dealing with humanities in Iran. This mission is possible when scientific institutions pay attention to matter, i.e. by compiling yearbooks and oral history of organizations and their leaders prepare grounds for this work. However, Iran's scientific institutions, especially research centers, still lack their written record, and we are at the beginning of this path. As a result, our understanding of the capacities, capabilities, and strength of these institutes and their scientific capitals is insignificant. Until they have their written record, we cannot have understanding of their shortcomings and inadequacies. At present, the country is in dire need of a review of these experiences. The author hopes to remind the importance and necessity of the same through this article.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

University Studies

Extended Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Asian Cultural Documentation Center (N.D.). *The statutes of the Asian Cultural Documentation Center*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Basirtmanesh, H. (1997). *Clergymen and the regime of Reza Shah: A Comment on the Political-Cultural Performance of Clerics in the Years 1305 to 1320*. Tehran, Iran: Oruj. (In Persian)
- Beyhaghi, A. (1977). *Guide to Iran's Research Institutions: Report on the status of research in the public sector (First period)*. Tehran, Iran: Unknown Publication. (In Persian)
- Bill, J. (1992). *The eagle and the lion: the tragedy of American* (F. Bereliyan, Trans.). Tehran, Iran: Fāxte. (In Persian)
- Cambridge History Writers Group (1996). *The Pahlavi dynasty and religious forces according to Cambridge history* (A. Mokhber, Trans.). Tehran, Iran: Tarh-e Now. (In Persian)
- Gasiorowski, M.J. (1992). *US foreign policy and the Shah: building a client state in Iran* (F. Fatemi, Trans.). Fatemi. Tehran, Iran: Markaz. (In Persian)
- Gharavi, M. (1977). *A Short Word about Ferdowsi's Shahnameh Foundation*. Tehran, Iran: Shahnameh Ferdowsi Foundation. (In Persian)
- Halliday, F. (1979). *Iran: dictatorship and development* (F. Nikayin, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. (In Persian)
- Iranian Center for Historical Studies (N.D). *Statute of the Iranian Historical Research Center*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Iranian Culture Foundation (N.D). *The statutes of Iranian Culture Foundation*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Iranian Historical Research Center (N.D.). *Statute of the Iranian Historical Research Center*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Kohestani-Nejad, M. (1991). Waaz and Khattabeh Institute. *Ganjine Asnād Magazine*, 1(1), 100-127. (In Persian)
- Mollaiy Tovani, A., Maleki, L., & Mohammadi, M.H. (2014). *Documents from the research institute of Humanities in the Second Pahlavi Period*. Tehran, Iran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Mollaiy Tovani, A., Maliki, L., & Mohammadi, M.H. (2014). *Documents from the Shahnameh Foundation*. Tehran, Iran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Momtahn, H.A. (2014). *Shuabi Movement, the National Movement of Iranians against the Umayyad and Abbasid Caliphates*. Tehran, Iran: Scientific and Cultural. (In Persian)

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

- Motahari, M. (1994). *Mutual Services of Islam and Iran*. Qom, Iran: Sadra. (In Persian)
- Nasr, V.R. (N.D). Oral History of Iran [Interview with Dariush Shaygan] (Vol. 4). US: America Iran Studies Foundation. (In Persian)
- Organization of Thoughts (1939). *Bylaws of the Organization of Thought Cultivation: Approved from January 12, 1317 to June 1318*. Tehran, Iran: Publications of the Secretariat of the Organization of Thoughts.
- Paya, A. (2004). *Thought Generating Institutions: A Driving Engine for Growth in the 21st Century*. Tehran, Iran: Office of Planning and Cultural Studies. (In Persian)
- Research Institute of Communication Sciences and Development of Iran (N.d). *Report of the Research College of Communication Sciences and Development of Iran, 2016-2017*. Tehran, Iran: Research Institute of Communication Sciences and Development of Iran. (In Persian)
- Royal Philosophical Society (N.D). *Statutes of the Royal Philosophical Society*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Sedigh, I. (1968). *History of Iran and Tehran Cultur*. Tehran, Iran: University of Tehran.
- Shahshahi Foundation of Iranian Academies (1972). *Iranian language academy: Purpose, organization, Task, method and activity*. Tehran, Iran: Author.
- Shahname Foundation (N.D.). *Shahnameh Foundation Statutes*. Tehran, Iran: Shahnameh Foundation.
- Shahshahi Academy of Sciences of Iran (N.D.). *Constitution of Shahshahi Academy of Sciences of Iran*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies Archive.
- Shariati, A. (2001). *Ma va Iqbal*, Collection of Works (Vol. 4). Tehran, Iran: Elham.
- University of Tehran (1966). *Guide to Tehran University; Academic Year 1345-1346*. Tehran, Iran: University of Tehran. (In Persian)
- Yousefi, G. (2000). *Abu Muslim Sardar of Khorasan*. Tehran, Iran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Zarin Koob, A. (1951). *Two Centuries of Silence*. Tehran, Iran: Amir Kabir. (In Persian)

فصلنامه مطالعات دانشگاه

Homepage: <http://www.jous.ir>

مقاله مروری

تأملی در زمینه‌ها و انگیزه‌های تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی در ایران از سال

۱۳۵۷ تا ۱۳۴۴

علیرضا ملایی توانی*

استاد تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی در ایران با کندی و تأخیر تاریخی همراه بود؛ چنان‌که تعداد این نهادها تا آغاز دهه ۱۳۴۰ خورشیدی، به تعداد انگشتان یک دست هم نمی‌رسید. اما در دهه پایانی حکومت پهلوی، به‌شکلی طوفانی، بالغ بر ده مؤسسه و مرکز پژوهشی در حوزه‌های گوناگون علوم انسانی با کارکردها و هدف‌های متفاوت تأسیس شدند. بی‌گمان، تأسیس این همه نهاد نه از سر تصادف بود و نه از سر تفنن. مسئله این است که چرا ناگهان این همه نهاد پژوهشی علوم انسانی در ایران شکل گرفت؟ این مقاله با استفاده از روش مطالعات تاریخی تدوین شده است. در این روش، ابتدا داده‌های تاریخی مورد نیاز از منابع اصلی، مدارک آشویی و پژوهش‌های جدید گردآوری، پالایش و تحلیل شده‌اند تا روایتی تازه از علل و فرایند تأسیس نهادهای علوم انسانی در دو دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ارائه شود، که از مجموع آن‌ها پژوهشگاه علوم انسانی شکل گرفت. مقاله، با نگاهی کوتاه به تحولات ایران پس از انقلاب سفید، سرانجام به این نتیجه می‌رسد که تأسیس نهادهای پژوهشی گوناگون علوم انسانی ایران از دهه ۱۳۴۰ به این سو، ناشی از پیچیدگی مسئله‌های کشور در فرایند نوسازی بود که حکومت ایران را دستخوش تناقض میان اصلاحات و سرکوب از یک سو و نیز تعارض‌های اجتماعی و هویتی از دیگر سو قرار داده بود. از آن‌جا که دانشگاه‌ها رهیافتی آموزشی داشتند، عملاً قادر نبودند به نیازهای پژوهشی کشور پاسخ دهند. بنابراین، مؤسسه‌های پژوهشی علوم انسانی، به‌عنوان نهادهای مولد اندیشه، هم می‌توانستند حکومت را در یافتن راه‌های غلبه بر بحران‌های نوسازی یاری دهند، هم به جلب همکاری روشنفکران و منتقدان رشته‌های علوم انسانی بپردازند، و هم ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی ایران را به مردم ایران و سایر ملت‌های جهان بشناسانند. از همین‌رو، حکومت به تأسیس این نهادها اقدام کرد. هنور تاریخ‌نویسان علمی ایران، به‌ویژه نهادهای پژوهشی، نوشته نشده است و ما در آغاز این راه قرار داریم. نگارنده امیدوار است با نوشتن این مقاله، اهمیت و ضرورت نگارش آن را یادآور شود.</p>	<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۷/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۴</p>
	<p>واژگان کلیدی: علوم انسانی مؤسسه‌های پژوهشی هویت نوسازی دانشگاه روشنفکران</p>
	<p>* نویسنده مسئول mollaiynet@yahoo.com</p>
	<p>چگونه به این مقاله ارجاع دهیم: ملایی توانی، علیرضا (۱۴۰۱). تأملی در زمینه‌ها و انگیزه‌های تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی در ایران از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۴۴. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۱(۲)، ۸۵-۶۷. doi: 10.22035/JOUS.2023.4974.1021</p>
	<p>URL: http://www.jous.ir/article_422.html</p>
	<p>کپی‌رایت: © نویسندگان / دسترسی به متن کامل مقاله بر اساس قوانین کپی‌رایت کامانز CC BY 4.0 آزاد است.</p>

۱. مقدمه

تاریخ نشان می‌دهد که تأسیس نهادهای آموزشی همواره مقدم بر تأسیس نهادهای پژوهشی بوده است. اگر از رصدخانه‌ها - به دلیل کارکردهای خاصشان - بگذریم، در ایران قدیم، نه مرکز تحقیقی مستقلی شکل گرفته و نه در کنار مدرسه‌های کهن، مؤسسه‌های پژوهشی تأسیس شده است. در تاریخ جدید ایران نیز، ابتدا نهادهای آموزشی و سپس با تأخیر فراوان نهادهای پژوهشی تأسیس شده‌اند؛ چنان‌که ابتدا دارالفنون و سپس دارالترجمه ناصری پدید آمد.

تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی در ایران محصول مواجهه ایرانی‌ها با تمدن غرب/مدرنیته غربی و تلاش برای شناخت آن بود؛ چنان‌که دارالترجمه ناصری (دارالانطباعات ناصری بعدی)، به‌عنوان نخستین نهاد پژوهشی علوم انسانی در ایران، با همین هدف و نیز کمک به سیاستگذاری بهتر پدید آمد و سپس تا سرحد وزارتخانه ارتقا یافت. نوشتن آثار گوناگون درباره تاریخ و جغرافیای ایران و ترجمه آثار شرق‌شناسان و ایران‌شناسان خارجی درباره تاریخ ایران و اروپا، از زمره تلاش‌های این مؤسسه بود. این نهاد تا میانه‌های سلطنت مظفرالدین شاه فعالیت کرد. از نیمه دوم پادشاهی مظفرالدین شاه که فضای سیاسی کشور باز شد، فعالیت این نهاد حکومتی به پایان رسید. اما تأسیس مدرسه‌های نوین، انتشار روزنامه‌های مختلف، ترجمه و تألیف کتاب‌ها و تأسیس کتابخانه‌های گوناگون، تأثیر علوم انسانی جدید را در متن زندگی اجتماعی و سیاسی ایرانیان هرچه بیشتر آشکار کرد.

با پیروزی مشروطه، هرچند فرصت تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی فراهم نیامد، اما دوره تازه‌ای از شکوفایی و پویای فکری، سیاسی، فرهنگی و معرفتی ایرانیان آغاز شد. آزادی بیان و قلم و تعاطی افکار، بستر مناسبی را برای شکوفایی و زایش دانش‌های انسانی فراهم کرد. کشاکش و تعامل بین میراث سنتی - تاریخی ما با تمدن جدید، ابعاد تازه و پیچیده‌تری یافت. دستاوردهای این منازعات اخذ دانش‌ها و روش‌های مدرن بود که آثار خود را در پیدایش نهادهای دموکراتیک و نیز در متن قوانین و مصوبات مجلس بازتاب داد.

با کشاکش مشروطه‌خواهان و استبدادگران، مداخله قدرت‌های استعمارگر، وقوع جنگ جهانی اول و کودتای ۱۲۹۹، به تدریج تبوتاب مشروطه‌خواهی فروخفت و حکومت خودکامه رضا شاه تومار مشروطه را درهم پیچید. رضا شاه برای پیشبرد و توجیه برنامه‌های نوسازانه خود در زمینه‌های یکجانشینی ایلات و عشایر، تأسیس ارتش جدید، بروکراسی و دیوانسالاری مدرن، نظام آموزشی و نظام قضایی نوین، به مؤسسات پژوهشی علوم انسانی نیاز داشت. او در سال ۱۳۱۵ «مؤسسه وعظ و خطابه» را تأسیس کرد که وظیفه داشت به‌عنوان یک دستگاه عظیم تبلیغی، برای روشن ساختن اذهان عمومی، آشنا ساختن مردم ایران با اوضاع جدید، و تنظیم مناسبات حکومت و روحانیان فعالیت کند (کوهستانی‌نژاد،

۱۳۷۰، ۱۰۱-۱۰۲). محور اصلی برنامه‌های این مؤسسه ارائه درسگفتارهایی درباره مسائل تاریخی، اخلاقی، بهداشتی، ادبی، اجتماعی، تجددخواهی، میهن‌دوستی، شاه‌دوستی و ... بود که قصد داشت بخشی از روحانیان را به مبلغان سیاست‌های دولت تبدیل کند (بصیرت‌منش، ۱۳۷۶، ۹۷).

ادامه فعالیت‌های مؤسسه وعظ و خطابه از سال ۱۳۱۷ به «سازمان پرورش افکار» سپرده شد. این سازمان، به‌مثابه یک مؤسسه پژوهشی علوم انسانی، سعی داشت اندیشه‌های سلطنت‌طلبانه، تجددگرایانه، دین‌جداگرانه (سکولاریسم)، ملی‌گرایانه، باستان‌گرایانه و ... را به جامعه ایران تزریق کند. از نظر عیسی صدیق، این یعنی: تربیت اخلاقی مردم، تقویت حس غرور ملی و میهن‌پرستی (صدیق، ۱۳۴۷، ۳۷۴).

سازمان پرورش افکار شش کمیسیون اصلی در حوزه‌های سخنرانی، مطبوعات، نمایش، موسیقی، کتاب‌درسی و رادیو داشت. بیشترین فعالیت این سازمان به سخنرانی‌ها اختصاص داشت که هدفش پرورش افکار، برانگیختن عواطف ایرانیان، علاقه‌مند کردن مردم به زندگی نوین و گسترش احساسات ملی بود. سازمان هر سال در پایتخت و در شهرستان‌ها چندین مجلس سخنرانی ترتیب می‌داد (مجموعه آئین‌نامه‌های سازمان پرورش افکار که از ۱۲ دی‌ماه ۱۳۱۷ تا خرداد ۱۳۱۸ به تصویب رسیده، ۱۳۱۸، ۱۰-۱۱). در مجموع، حکومت رضا شاه می‌کوشید از نهادسازی‌های علوم انسانی یادشده و نیز از انجمن مفاخر ملی، فرهنگستان ایران و ... در رفع نیازهای سیاسی و ایدئولوژیک خود استفاده کند.

با سقوط رضا شاه، تکاپوی کم‌نظیری در میدان فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی ایران پدید آمد که بی‌وقفه تا کودتای ۲۸ مرداد ادامه داشت. علت این امر تا حد زیادی ناشی از گسترش فضای دموکراتیک و از میان رفتن سانسور، رفع تنگناها، افزایش آگاهی‌های سیاسی، رشد طبقه متوسط جدید، تأسیس مجله‌های گوناگون علوم انسانی، گسترش آزادی‌های بیان و قلم، تربیت دانش‌آموختگان دانشگاهی، آموزش زنان، ترجمه گسترده آثار متفکران و محققان خارجی، ظهور جریان فکری چپ با نگرشی ماتریالیستی و ورود اسلامگرایان به میدان منازعه‌های فکری و سیاسی بود که نهایتاً توجه به علوم انسانی را از حساسیت و اهمیت خاصی برخوردار ساخت. در دهه ۱۳۳۰ نیز، متأثر از جنبش ملی شدن صنعت نفت، بر دامنه این تحرکات افزوده شد، که همگی بستر را برای تحول تدریجی علوم انسانی در نسل‌های بعدی آماده‌تر کرد.

پس از کودتای ۲۸ مرداد، نهادهای شاخصی در حوزه علوم انسانی ایران تأسیس شدند. یکی از این نهادها «مرکز مطالعه و تحقیق در تمدن و فرهنگ ایران و خاورمیانه» بود که در پاییز سال ۱۳۳۷ در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران شکل گرفت. هدف این مرکز معرفی تمدن و فرهنگ ایران و زبان فارسی به خارجیان مقیم ایران بود (راهنمای دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ۱۳۰). در میان شرکت‌کنندگان

این کلاس‌ها، اعضای عالی‌رتبه سفارتخانه‌ها و بانوانشان و انجمن‌های فرهنگی و مؤسسات بازرگانی دیده می‌شدند. واقعیت این است که این مرکز، به جای کار پژوهشی، به فعالیت آموزشی روی آورد و از هدف تأسیس فاصله گرفت.

همزمان با آن، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در محل دانشسرای عالی واقع در میدان بهارستان راه‌اندازی شد. اولین رئیس آن دکتر احسان نراقی بود. فعالیت‌های این مرکز هم جنبه آموزشی و هم جنبه پژوهشی داشت. با گسترش فعالیت‌های آموزشی مؤسسه، سرانجام در سال ۱۳۵۱، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران از بطن مؤسسه زاده شد. این مؤسسه فعالیت‌های پژوهشی خود را از همان ابتدا در پیوند با برنامه‌های توسعه و کمک به راهگشایی آن‌ها تعریف کرد؛ چنان‌که در این عرصه، پژوهش‌های درخشانی را به ثمر رساند و نیز کادری از جوانان آشنا به مبانی علمی و روش‌های تحقیق را پرورش داد.

مسئله این است که پس از اصلاحات ارضی، روند کُند و بسیار تدریجی تأسیس نهادهای علوم انسانی در ایران به یکباره دگرگون شد و جهشی بزرگ در تأسیس نهادهای علوم انسانی رخ داد؛ چنان‌که طی ده سال پایانی حکومت پهلوی، یعنی از ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۷، بالغ بر ده نهاد پژوهشی دایر شد. به استثنای بنیاد فرهنگ ایران که در سال ۱۳۴۳ تأسیس شد، مؤسسه‌هایی چون «بنیاد شاهنامه»، «مرکز اسناد فرهنگی آسیا»، «پژوهشگاه علوم انسانی»، «مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها»، «مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی»، «فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران»، «فرهنگستان زبان فارسی»، «فرهنگستان ادب و هنر ایران»، «انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران» و «پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران»، همگی محصول این دوره‌اند. پس از انقلاب اسلامی، فعالیت این یازده نهاد در شکل پیشین متوقف شد. از تجمیع، ترکیب و ادغام آن‌ها در سال ۱۳۶۲، «مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی» شکل گرفت و یک دهه بعد، به «پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی» تغییر نام یافت. این مقاله می‌کوشد علل و انگیزه‌های تأسیس این نهادها را در این دوره پر آشوب تحلیل کند.

۲. نهادهای شکل‌دهنده پژوهشگاه علوم انسانی

نخستین و بزرگ‌ترین نهاد از این مجموعه «بنیاد فرهنگ ایران» است که در ۲۵ مهر ۱۳۴۳ با هدف تلاش برای حفظ و ترویج میراث معنوی ایران و کوشش در راه تهذیب و تکمیل و ترویج زبان فارسی و شناساندن فرهنگ ایران به ملت‌های دیگر تأسیس شد. این بنیاد می‌کوشید از رهگذر اقدام‌های مهمی چون تألیف و نشر فرهنگ‌نامه‌ها و لغت‌نامه‌های فارسی، پژوهش در قواعد و اصول زبان فارسی، ترجمه و نشر آثار محققان خارجی پیرامون تاریخ و فرهنگ ایران، انتشار آثار دانشمندان ایرانی و

همکاری با همه مؤسسات پژوهشی و پژوهشگرانی که در حوزه تاریخ و فرهنگ ایران فعالیت می‌کردند و... اهداف خود را محقق کند. به همین منظور، چند شعبه پژوهشی در درون بنیاد فرهنگ ایران شکل گرفت که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از: شعبه تدوین فرهنگ تاریخی زبان فارسی، شعبه دستور و تاریخ زبان فارسی، شعبه زبان‌شناسی ایرانی، شعبه اصطلاحات علمی و فنی، شعبه روابط فرهنگی و همکاری‌های بین‌المللی (اساسنامه بنیاد فرهنگ ایران، ۱). مدیریت این بنیاد را پرویز ناتل خانلری بر عهده داشت.

پس از آن، فرهنگستان زبان ایران مشهور به «فرهنگستان دوم» در سال ۱۳۴۷ تأسیس شد. فرهنگستان در راه تحقق دو هدف زیر تلاش می‌کرد: نخست، نگهداری و تقویت زبان فارسی در پایگاه والای دیرین فرهنگی و آماده کردن آن برای برآوردن نیازمندی‌های گوناگون علمی و فنی و فرهنگی کشور؛ دوم، پژوهش و بررسی در همه زبان‌ها و گویش‌های ایرانی، اعم از اکتونی و پیشین، به‌ویژه برای شناسایی بیشتر و پیشبرد زبان فارسی (فرهنگستان زبان ایران، ۱۳۵۱، ۲). مدیریت این بنیاد را صادق کیا بر عهده داشت.

به‌دنبال آن‌ها، در سال ۱۳۵۰، بنیاد شاهنامه فردوسی شکل گرفت. در اساسنامه این بنیاد آمده بود که شاهنامه یکی از بزرگ‌ترین آثار حماسی و ادبی جهان و شناسنامه ملت ایران و سند افتخارات گذشته ایران است و صرف‌نظر از این‌که راهگشای ملت ایران به‌سوی گذشته‌ای دور و پرافتخار است، در طی این هزارسال، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، در فرهنگ اسلامی ایران اثرگذار بوده است. شاهنامه نه تنها یک اثر بزرگ ادبی و تاریخی و اساطیری، بلکه بزرگ‌ترین عامل ایجاد تعادل ملی، ثبات فرهنگی و تضمین استقلال ملی کشور بوده است. لذا، هدف اساسی بنیاد شاهنامه، در درجه نخست، تهیه متنی منقح و پاک از این اثر گرانقدر ملی است و در مرحله بعد، بررسی شاهنامه از جهات ادبی، تاریخی، هنری و بهره‌برداری از آن به‌منظور رهبری و ارشاد نسل جوان (غروی، ۱۳۵۶، ۱۹-۲۰). مدیریت این بنیاد را مجتبی مینوی بر عهده داشت.

چهارمین نهاد عبارت از فرهنگستان ادب و هنر ایران است که در سال ۱۳۵۲ شمسی تأسیس شد و به موجب اساسنامه خود، سازمانی پژوهشی بود که می‌کوشید در زمینه‌های ادبی و هنری ایران، به‌ویژه در حوزه ادبیات، تحقیقات ایرانی، فرهنگ عامه و موسیقی‌شناسی فعالیت کند (راهنمای مؤسسات پژوهشی ایران، ۱۳۵۶، ۶۲). مدیریت این فرهنگستان را پرویز ناتل خانلری بر عهده داشت.

پنجم انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران است که در سال ۱۳۵۲ با هدف بهتر شناختن و شناساندن و گسترش میراث فلسفی و فکری ایران در دوران پیش و پس از اسلام و نیز در داخل و خارج از کشور و همچنین آشنا ساختن هرچه بیشتر ایرانیان با سنن فکری و فلسفی تمدن‌های شرق و غرب و تطبیق و

مقایسه مکتب‌های مختلف فلسفی تأسیس شد (اساسنامه انجمن شاهنشاهی فلسفه، ۲-۱). مدیریت این انجمن را سیدحسین نصر بر عهده داشت.

در اوایل سال ۱۳۵۳، مرکز تحقیقات و مطالعاتی علوم سیاسی تأسیس شد که اندکی بعد، به پژوهشگاه علوم انسانی تغییر نام داد. هدف از تأسیس این پژوهشگاه هدایت فکری نسل جوان در چارچوب انقلاب سفید و تمدن بزرگ و جلوگیری از فروغلطیدن آن‌ها در دامان ایدئولوژی‌های منحرف بود. پژوهشگاه سه رسالت اساسی را بر عهده داشت: نخست، بالا بردن سطح آگاهی دانشجویان و پژوهندگان ایرانی علوم انسانی با مبادی نظری و علمی شاخه‌های جدید علوم انسانی؛ دوم، انجام پژوهش‌های عمیق در زمینه مسائل حاد اقتصادی و اجتماعی که کشور در مرحله رشد و توسعه با آن دست‌به‌گریبان بود؛ و سوم، گسترده‌تر شدن دامنه پژوهش‌های علوم انسانی به مسائل اساسی جهان که اثرات مستقیم بر روی اقتصاد و اجتماع ایرانی داشتند (ملانی توانی و دیگران ۱۳۹۴، ۲۱-۲۰). مدیریت این مرکز را فرخزاد داداش‌پور بر عهده داشت.

در ۴ تیرماه ۱۳۵۴، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، به‌عنوان یک مرکز بین‌المللی دولتی غیرانتفاعی، فعالیت خود را آغاز کرد. هدف از تأسیس این مرکز شناساندن میراث فرهنگی ملل آسیا به یکدیگر و به جهانیان بود. این مرکز، در پیوند نزدیک با سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی سازمان ملل متحد (یونسکو)، در حوزه‌های گوناگون فرهنگ آسیا و همچنین گسترش تفاهم علمی و فرهنگی بین این ملت‌ها کار می‌کرد تا از رهگذر آن، اسناد معتبری از میراث فرهنگی و معنوی این ملت‌ها را به‌عنوان بخشی از میراث فرهنگی جهان حفظ و نگهداری کند و به نسل‌های بعد انتقال دهد (اساسنامه مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۲-۱).

مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها در تاریخ ۱ مهرماه ۱۳۵۵ با هدف نمایاندن جایگاه ایران به‌عنوان فرهنگ میانجی سه قاره بزرگ و مطالعه مناسبات فرهنگ‌ها و تمدن‌های بزرگ تأسیس شد. این مرکز قصد داشت مجموعه‌ای از آثار مرتبط با فرهنگ‌های بزرگ دنیا، اعم از هند، چین، ژاپن، آفریقا، امریکای لاتین و ... را به‌صورت یک مجموعه منسجم معرفی و عرضه کند؛ به‌گونه‌ای که ایرانی‌ها بتوانند از طریق این کتاب‌ها، با فرهنگ‌های دنیا آشنایی و ارتباط عمیق پیدا کنند. هدف مرکز آن بود که تا سرحد امکان، یک کانون یا حلقه بزرگ فکری تشکیل شود تا همه روشنفکران ایرانی، با هر گرایش فکری (اعم از چپ و راست) که در هیچ سازمان دولتی کار نمی‌کردند، در این مرکز گرد هم آیند (نصر، بی‌تا، ۴، ۷-۸). مدیریت این مرکز را داریوش شایگان بر عهده داشت.

فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران در سال ۱۳۵۵ تأسیس شد. این فرهنگستان قصد داشت تحقیقات نظری و عمومی در مسائل کلان علمی کشور، اعطای بورس‌ها، جوایز و نشان‌ها، تشکیل

گردهمایی‌های علمی، نشر آثار و مجلات علمی و ارتباط با فرهنگستان‌های دیگر به فعالیت خود در مسیر هدایت کلان دانش ادامه دهد (اساسنامه فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران، ۱-۲). مدیریت این فرهنگستان را مهدی بهزاد بر عهده داشت.

پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، به‌عنوان یک نهاد پژوهشی وابسته به سازمان برنامه و بودجه و نیز سازمان رادیو تلویزیون ملی ایران، در سال ۱۳۵۵ با هدف پژوهش‌های بنیادی در حوزه مسئله‌شناسی فرهنگی و دگرگونی‌های اجتماعی و رفتاری، مسائل ارتباطات در روابط بین‌المللی و چندرسانه‌ای، پژوهش‌های نظری در مسائل توسعه، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی و ارتباطی تأسیس شد (کارنامه پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، ۲۵۳۷، ۱). مدیریت این مؤسسه را مجید تهرانیان بر عهده داشت.

مرکز تحقیقات تاریخی از تاریخ آبان‌ماه ۱۳۵۶ با هدف تحقیق در تاریخ و فرهنگ ایران در چارچوب تقویت وحدت و هویت ملی ایرانیان تأسیس شد. این مرکز قصد داشت با تربیت پژوهشگرانی در حوزه تاریخ ایران و جهان و نیز ارتقای هرچه بیشتر سطح دانش افراد در زمینه‌های تاریخی فعالیت کند (اساسنامه مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی، ۱-۲). مدیریت این مؤسسه را بهرام فره‌وشی بر عهده داشت.

این نهادها را، از نظر جهتگیری دانشی و تخصصی، می‌توان در دو حوزه کلی دسته‌بندی کرد: نخست، مؤسسه‌هایی با کارکرد فرهنگی و هویتی، مانند بنیاد فرهنگ ایران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها، بنیاد فرهنگ و هنر ایران، فرهنگستان زبان فارسی، فرهنگستان ادب و هنر ایران، انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، بنیاد شاهنامه، و مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی؛ دوم، مؤسسه‌های با کارکردهای توسعه و پیشرفت، مانند پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران، و پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.

از نظر کیفیت اداره این نهادها و ترکیب گردانندگان و سیاستگذاران آن‌ها، توجه به دو نکته زیر ضروری است: نخست، از نظر مدیران اجرایی این نهادها، می‌توان گفت شاخص‌ترین چهره‌های علمی کشور، که از شأن و جاهت خاصی در حوزه فعالیت این نهادها برخوردار بودند، برای مدیریت این نهادها انتخاب شدند. این مدیران عمدتاً از چهره‌های محافظه‌کار دانشگاهی بودند و رویکردهای فکری آن‌ها با گفتمان رسمی حکومت پهلوی تعارض بنیادین نداشت. شخصیت‌هایی چون پرویز ناتل خانلری، سیدحسین نصر، صادق کیا، مجتبی مینوی، بهرام فره‌وشی، مجید تهرانیان، فرخزاد داداش‌پور، داریوش شایگان، فرخزاد داداش‌پور و مجتبی مینوی از این زمره بودند. اما رویکردهای این شخصیت‌ها با نگرش‌های علمی و سیاسی چپ‌گرایان و اسلام‌گرایان انقلابی، که به علم انتقادی و

متعهد نظر داشتند و از انقلاب و دگرگونی‌های اساسی سخن می‌گفتند، تفاوت بنیادین داشت. دوم، در ترکیب هیئت امانا، هیئت مدیره و هیئت مؤسسان این نهادها، چند تن از برجسته‌ترین شخصیت‌های دربار همچون فرح پهلوی (همسر شاه) و اسدالله علم (وزیر دربار) و برخی از وزیران مرتبط با امور علمی و فرهنگی حضور داشتند. همین ترکیب، افزون بر اهمیت علمی و پژوهشی این نهادها، نشانگر اهمیت سمبلیک و سیاسی آن‌ها بود که بر جاهت و اعتبار سیاسی‌شان می‌افزود. به همین دلیل، شورای عالی این نهادها، هم از نظر علمی و تخصصی و هم از نظر سیاسی و اجرایی، ترکیبی نیرومند، متخصص و پرنفوذ داشت که به‌آسانی می‌توانست مشکلات گوناگون در راه بسط فعالیت‌های آن‌ها را مرتفع سازد.

۳. انگیزه‌ها و هدف‌های تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰

هرچه از انقلاب سفید به سال‌های پایانی حکومت پهلوی نزدیک می‌شویم، به‌ویژه در ده سال آخر، تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی سرعتی فزاینده می‌گیرد. بی‌تردید، پیدایش این تعداد از نهادهای پژوهشی هرگز تصادفی نبود. فراوانی و تنوع این نهادها نشانگر آن است که در این سال‌ها، جامعه ایران با مسئله‌ها و بحران‌های حادی روبه‌رو بود و کشور در وضعیت متفاوت و نگران‌کننده‌ای قرار داشت. در نتیجه، حکومت می‌کوشد با بهره‌گیری از ظرفیت علوم انسانی، راه‌های چیرگی بر مشکلات کشور را بیابد. به باور نگارنده، تأسیس این تعداد مؤسسه پژوهشی دارای زمینه‌ها، ضرورت‌ها و هدف‌های گوناگونی بود که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۱-۳. ناتوانی دانشگاه در پاسخ به نیازهای پژوهشی کشور

پس از تأسیس دانشگاه، رفته‌رفته نیازهای آموزشی به علوم انسانی، به‌ویژه تربیت نیرو برای دستگاه اداری کشور، تا حد زیادی برطرف شد. اما آن‌چه که دانشگاه‌ها قادر به پاسخگویی نبودند نیازهای فزاینده به پژوهش‌های علوم انسانی برای سیاستگذاری، برنامه‌ریزی و رویارویی با مسائل و مشکلات اجتماعی، فکری و فرهنگی بود که هر روز ابعاد تازه‌تری می‌یافت. مهم‌ترین عللی که دانشگاه‌ها را در پاسخ به نیازهای پژوهشی ناتوان می‌ساخت عبارت بودند از:

یکم، رویکرد علمی غالب در دانشگاه‌های ایران و نیز نوع آموزش‌ها و موضوعاتی که در برنامه‌های جاری آن‌ها وجود داشت پوزیتیویستی بود و از توانمندی لازم برای تولید دانش انتقادی برخوردار نبود.

دوم، دانشگاه‌های ایران از دانشگاه‌های نسل اول بودند که کارکرد عمده آن‌ها آموزشی بود و از قابلیت‌های پژوهشی اندکی برخوردار بودند؛ درحالی‌که پرداختن به مسائل اجتماعی و مطالعات

عمیق و کارشناسانه برای غلبه بر این بحران‌ها، نیازمند ایجاد نهادهای پژوهشی فعال و خلاق بود که به صورتی ژرف، هم در مبانی و ریشه‌های بروز مسائل کشور و پیامدهای آن و هم در مبادی فکری و فلسفی علوم انسانی در ایران پژوهش کنند تا از یک سو ما را در مرزهای جهانی علوم انسانی قرار دهند و تغذیه فکری و آموزشی مناسب را برای دانشگاه‌ها و نهادهای آموزشی فراهم کنند، و از دیگر سو علوم انسانی را در پیوند با مسائل جامعه قرار دهند و آن را به دانشی کاربردی و چاره‌ساز در برون‌رفت از بحران‌های کشور تبدیل کنند.

سوم، چیرگی گفتمان رسمی بر فرایند آموزش و تولید علم در دانشگاه‌ها موجب می‌شد هر نوع تحرک فکری و علمی متفاوت با گفتمان رسمی، صرفاً بیرون از ساختارهای دانشگاهی صورت بگیرد. چهارم، فضای سیاسی بسته مانع از تکاپوی صاحب‌نظران مستقل در دانشگاه‌ها می‌شد، زیرا علوم انسانی تنها در فضاهای دموکراتیک می‌توانست شکوفا شود، به حوزه عمومی راه یابد، و با مسائل کشور بیامیزد. در سراسر دوره پهلوی، به استثنای سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، خفقان و خودکامگی بر کشور حاکم بود. بنابراین، در چنین جو خفقان‌آمیزی، تنها برخی از نهادهای کوچک و هدایت‌شده می‌توانستند فعالیت کنند و همین امر باعث تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی شد تا به نیازهای دستگاه قدرت پاسخ دهد.

۳-۲. تناقض و تنش؛ در گیرودار اصلاحات و سرکوب

پس از کودتای ۲۸ مرداد و براندازی دولت مصدق، گفتمان مشروطه‌خواهی به حاشیه رفت، مبارزات سیاسی زیرزمینی شد، خودکامگی و خفقان گسترش یافت، و فعالان فکری و سیاسی در بند شدند. با مرگ آیت‌الله بروجردی در آغاز دهه ۱۳۴۰، راه برای اجرای اصلاحات ارضی — که بروجردی در زمان حیاتش با آن مخالفت کرده بود — هموار شد. پیروزی دموکرات‌ها در انتخابات آمریکا و ضرورت انجام اصلاحات پیش‌دستانه در برابر جنبش‌های کمونیستی، شاه را واداشت انقلاب سفید را اجرا کند. انقلاب سفید یکی از گسترده‌ترین تغییرات اجتماعی تاریخ ایران را رقم زد. در پی آن، شیرازه و ساختار کهن جامعه ایران، که مبتنی بر تولید کشاورزی در چارچوب مناسبات ارباب-رعیتی بود، فروریخت و گذار شتابان به نظم اجتماعی جدید آغاز شد. اگر در دهه ۱۳۲۰ حدود ۷۵ درصد از نیروی کار ایران در بخش کشاورزی فعالیت می‌کردند، در دهه ۱۳۵۰، این مقدار به حدود ۳۰ درصد کاهش یافت. در همان حال، اشتغال صنعتی از ۱۳/۸ به حدود ۱۹ درصد افزایش یافت؛ با مهاجرات عظیم روستاییان، شهرنشینی به نحو شگفت‌انگیزی رشد کرد و جمعیت شهری ایران از ۲۶ درصد به ۴۷ درصد رسید؛ طبقه کارگر صنعتی تا ۳۷/۵ درصد نیروی کار کشور افزایش یافت. در بخش خدمات، بهداشت، آموزش، نیروهای اداری و نظامی نیز، به همین نسبت تغییراتی پدید آمد. جمعیت

دانشجوی ایران چندین برابر شد. شهری شدن و همچنین حاشیه‌نشینی در دو دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ در ایران، بالاتر از میانگین همه کشورهای در حال توسعه بود (گازیوروسکی، ۱۳۷۱، ۲۵۶-۲۴۶). از بارزترین ویژگی‌های تغییرات اجتماعی عبارت از رشد سریع‌تر از معمول طبقه متوسط جدید بود که حکومت در مسیر تمدن بزرگ، به نقش‌آفرینی آن‌ها نیاز داشت (سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به‌روایت تاریخ کمبریج، ۱۳۷۵، ۲۰۰).

حکومت با تأسیس احزاب سیاسی دولتی و ایجاد رقابت‌های سیاسی و نمایش دروغین دموکراسی، به سرکوب مخالفانش پرداخت. نهضت روحانیان را با حمله به مدرسه فیضیه، سرکوب خونین قیام ۱۵ خرداد و سرانجام تبعید آیت‌الله خمینی - رهبر مخالفان مذهبی - متوقف ساخت. در نتیجه، همه گروه‌های سیاسی منزوی و محدود شدند. در چنین فضایی، مبارزات مشروطه‌خواهانه جای خود را به اسلام سیاسی داد و بدین ترتیب، چرخش ایدئولوژیکی بزرگی در گفتمان سیاسی ایران رخ داد. در کنار آن، مبارزات مسلحانه و قهرآمیز نیز به‌صورت سازمان‌یافته در ایران پدیدار گشت.

شاه با تقویت قدرت اقتصادی و نظامی خود در پی افزایش قیمت جهانی نفت، به اجرای جشن‌های دوهزاروپانصدساله در مهر ۱۳۵۰ در تخت جمشید پرداخت تا در راه تقویت مبانی شاهنشاهی به‌عنوان مطلوب‌ترین شیوه حکمرانی و منطبق با روح و فرهنگ و تاریخ ایران گام بردارد. این جشن افسانه‌ای یکی از بزرگ‌ترین جشن‌های تاریخ بشر بود که سرشناس‌ترین رهبران جهان در آن حضور داشتند (بیل، ۱۳۷۱، ۲۵۳-۲۵۲). شاه با تغییر تقویم رسمی کشور از هجری شمسی به شاهنشاهی، بلندپروازی‌های خود را با رویای تمدن بزرگ گره زد.

این در حالی بود که ایرانیان در وضعیتی متعارض قرار داشتند: از یک سو، دگرگونی‌های اقتصادی و اجتماعی و رشد طبقه متوسط مطالبات عمومی و درخواست برای مشارکت سیاسی را افزایش داده بود و از دیگر سو، اختناق، زندان، شکنجه، سرکوب و نقض گسترده حقوق بشر بر کشور حاکم بود. به بیان دیگر، صنعتی شدن، تغییرات اجتماعی جدید، توسعه فرصت‌های آموزشی و بهداشتی و افزایش سطح امکانات زیستی مدرن، در کنار خودکامگی و سرکوب، اختلاف طبقاتی، گسترش حاشیه‌نشینی، معضلات هویتی و فرهنگی متعددی پدید آورد. برای برون‌رفت از این وضعیت، تأسیس نهادهای پژوهشی علوم انسانی ضرورت یافت تا حکومت را در غلبه بر بحران‌های سیاسی، اجتماعی، فکری و هویتی کشور یاری دهد.

در واقع، انگیزه تأسیس این نهادها پر کردن خلأهای نظری و عملی ناشی از مدرن‌سازی شتابان بود که در عمل، به تئوریزه کردن همان توسعه آمرانه در عرصه فرهنگ می‌انجامید، زیرا توسعه پرشتاب کشور نیازمند فهم ماهیت و مبانی مدرنیته غربی بود که به تعقل، تأمل فلسفی و کارهای پژوهش

عمیق، ظریف و شناخت سنت‌های موجود نیاز داشت. ناگفته روشن است که سرعت نوسازی‌های اقتصادی و تغییرات بزرگ اجتماعی، جامعه سنتی ایران را در معرض گذار تاریخی قرار داده بود. لذا، برای کاهش مخاطرات و بحران‌های ناشی از این نوسازی‌ها، استفاده از پژوهش‌های فرهنگی با تمرکز بر میراث تمدنی ایران ضرورتی تام داشت. این نهادها می‌کوشیدند این نگرانی‌ها و چالش‌ها را کاهش دهند و برای این نوسازی‌ها، مبانی فکری و معرفتی ایجاد کنند و درباره پیامدهای دگرگونی ساختار اجتماعی کشور، از جمله انقلاب سفید، توسعه صنایع مختلف، تقویت شهرنشینی و توسعه سطح تحصیلات در کشور و... چاره‌اندیشی کنند. به‌ویژه آن‌که این توسعه یک توسعه ناهمگون بود و به‌صورتی آمرانه و در یک فضای سیاسی بسته صورت می‌گرفت و مخالفان و منتقدان را به خاموشی و سکوت واداشته بود. نهادهایی چون مؤسسه علوم ارتباطی و توسعه، فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران و پژوهشگاه علوم انسانی، دقیقاً با همین هدف تأسیس شدند.

۳-۳. تعارض‌های اجتماعی و هویتی

در پی تغییرات بزرگ دهه ۱۳۴۰، شکاف‌های عمیقی در حیات اجتماعی ایران پدید آمد و فرایند هویت‌یابی را، به‌ویژه در میان مهاجران تازه‌وارد به شهرها و حاشیه شهرها، دشوار ساخت. این همان عامل اخلاک‌گر در فرایند توسعه است که با عنوان «ازخودبیگانگی» شناخته می‌شود و به شکل‌های گوناگون، هم در کشورهای استعمارزده که از ریشه‌های فرهنگی خود بریده‌اند، و هم در کشورهایی که در مسیر نوسازی شتابان قرار می‌گیرند، بروز می‌یابد. در ایران دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، چنین وضعیتی به یکی از گفتمان‌های اصلی روشنفکران تبدیل شده بود؛ چنان‌که علی شریعتی از آن با عنوان «الیناسیون» یا «ازخودبیگانگی» یاد می‌کرد.

در برابر فشارهای ایدئولوژیک حکومتی و تعارض‌های ناشی از نوسازی، طبقات گوناگون جامعه ایرانی با پرسش‌های مهمی درباره کیستی و چیستی خود مواجه بودند. پاسخ ایدئولوژی‌های چپ و راست از یک سو، و تبلیغات گسترده حکومتی از دیگر سو، فضا را به شدت آشفته و ملتهب ساخته بود. در همین فضا بود که گفتمان‌های باستان‌گرایانه مجدداً سربرآورد و تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی دوباره رونق گرفت و آثاری همچون دو قرن سکوت (زرین کوب، ۱۳۳۰)، جنبش شعوبیه (ممتحن، ۱۳۹۳)، ابومسلم سردار خراسان (یوسفی، ۱۳۷۹) و مانند آن‌ها به نگارش درآمدند. در تقابل با آن‌ها، مطهری کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران (مطهری، ۱۳۷۳) را نگاشت و شریعتی از بازگشت به «خویشتن اسلامی» سخن گفت. حاصل این نوع کشاکش‌ها و مجادلات فکری و ایدئولوژیک تأمل دوباره درباره هویت ایرانی و بررسی نقادانه دستاوردهای تمدنی و فرهنگی آن به‌ویژه در دوره ایران پس از اسلام بود. گسترش زندگی شهرنشینی، رشد طبقه متوسط جدید، افزایش دانشگاه‌ها، توسعه فضای

عمومی و رشد رسانه‌های جمعی مانند رادیو و تلویزیون و روزنامه‌ها، زمین بازی جدیدی برای جریان‌های سیاسی منتقد و مخالف پدید آورد تا به تبلیغ اندیشه‌های خود بپردازند و از این طریق، به فراگیر شدن باورهای خود کمک کنند. در این فضای جدید، دو گروه بیش از همه بر هدایت جریان فکری و فرهنگی جامعه ایران اثر نهادند که عبارت بودند از: نخست، نیروها و جریان‌های چپ؛ و دوم، نیروها و جریان‌های اسلام‌گرای انقلابی.

در چنین فضایی، حکومت پهلوی احساس می‌کرد به‌رغم هزینه سنگینی که در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی می‌کند، در عرصه فکری و ایدئولوژیک هیچ نفوذ و نظارت مؤثری روی این نهادها ندارد و اگر اقدام مؤثری انجام ندهد یا سکوت کند، ممکن است همه فرصت‌ها از دست برود. از این‌رو، دست یاری به‌سوی روشن‌اندیشانِ فرهیخته‌ای دراز کرد که آن‌ها نیز هرگونه سکوت و وادادگی بیشتر را به معنای شکست تمدن ایرانی تلقی می‌کردند و به‌شدت نگران ثبات و امنیت کشور بودند. اما آشکار بود که این نوع همکاری در نهاد دانشگاه امکان‌پذیر نیست. نگاهی به فضای درونی دانشگاه‌ها در این دوران نشانگر شکست تمام‌عیار ایدئولوژی نظام در نهادینه کردن ارزش‌های خود در عرصه عمومی بود. آن‌ها باید راهی دیگر در پیش می‌گرفتند تا قادر به گفتمان‌سازی و رویارویی فکری با نیروهای رقیب باشند، و آن تأسیس نهادهای پژوهشی بود.

بنابراین، تأسیس این بنیادها در چنین فضایی، از یک سو یک حرکت حساب‌شده برای پر کردن بخشی از خلأهای فرهنگی و هویتی ایرانیان در مواجهه با مدرن‌سازی کشور بود، و از دیگر سو واکنشی به شعارهای هویتی و بازگشت به خویشی بود که توسط مخالفان و منتقدان حکومت، به‌ویژه شریعتی و آیت‌الله خمینی، مطرح می‌شد. به همین خاطر، در اوایل سال ۱۳۵۲، کمیسیونی با حضور چند تن از وزیران، مقامات ذی‌صلاح امنیتی، استادان دانشگاه و متخصصان مسائل جوانان در دفتر نخست‌وزیر تشکیل شد تا بحران‌های فکری جوانان و مسائل سیاسی ناشی از آن را مورد بررسی و تبادل نظر قرار دهند. این کمیسیون پس از مطالعات گسترده به این نتیجه رسید که برای تبدیل کردن بی‌ثباتی روحی جوانان به روحیه پایدار ملی و تبدیل شدن خلأ فکری آنان به تفکر بنیادی و ریشه‌دار اجتماعی، باید گام‌های اساسی و فوری برداشت و اگر اقدام عاجلی صورت نگیرد، نسل جوان که نیازمند آگاهی سیاسی در مقیاس جهانی است، درباره مسائل جهانی و حتی مسائل مهم ملی، پیوسته در معرض اشتباهات تئوریک و ایدئولوژیک و تبلیغات تهاجمی بیگانگان قرار می‌گیرد.

راه‌حل پیشنهادی این کمیسیون ایجاد یک نهاد علمی و پژوهشی در ایران بود تا به نقد و تحلیل مسائل کلانی همچون ایدئولوژی‌ها، رویدادهای سیاسی و نظام‌های اجتماعی معاصر و همچنین تحولات اقتصادی جوامع انسانی بپردازد و سطح آگاهی جوانان را نسبت به واقعیت‌های سیاسی و

اصول انقلاب شاه و ملت افزایش دهد تا با استفاده از این مطالعات، دانشجویان و دانش‌آموزان بتوانند بر مبنای یک جهان‌نگری علمی، نقش و وظیفه خود را در سطح ملی بشناسند و خلاقانه‌تر در این مسیر گام بردارند. در تعقیب این هدف و به پیشنهاد این کمیسیون، «مرکز تحقیقاتی و مطالعاتی علوم سیاسی» در تاریخ ۱۳۵۳/۲/۱۸ به وجود آمد (ملانی توانی و دیگران، ۱۳۹۴، ب، ۱۶-۱۳) که اندکی بعد، به پژوهشگاه علوم انسانی تغییر نام داد.

بنابراین، تأسیس برخی از این مؤسسه‌های پژوهشی از یک سو، پاسخ حکومت پهلوی به بحران‌های پیش روی خود و از دیگر سو، نشان‌دهنده شکست ایدئولوژی حکومت در مدرسه و دانشگاه بود و در عین حال، میدانی برای همکاری روشن اندیشان فرهیخته با حکومت در چارچوبی متفاوت فراهم می‌کرد.

۳-۴. مؤسسه‌های پژوهشی علوم انسانی به‌عنوان نهادهای مولد اندیشه

پیدایش مؤسسه‌های پژوهشی علوم انسانی ایران دقیقاً در همان چارچوبی قابل فهم است که علی‌پایا با عنوان «نهادهای مولد اندیشه» از آن‌ها یاد کرده است. به نوشته او، از قرن بیستم به این سو، ضرورت دستیابی به داده‌ها و تحلیل‌های سودمند و ارائه دیدگاه‌های راهبردی به سیاستمداران و تصمیم‌گیرندگان، منجر به تأسیس «نهادهای مولد اندیشه» شد. در این نهادها، شماری از پژوهشگران برجسته مشغول تحقیق درباره موضوعاتی هستند که با سیاستگذاری در سطوح ملی یا بین‌المللی مرتبط‌اند و در چارچوب منافع ملی در حوزه علوم اجتماعی و انسانی فعالیت می‌کنند. این نهادها، به اعتبار نقش «معرفت‌زایی» در عرصه‌های مختلف تخصصی، یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تسهیل‌کننده رشد پایدار و موزون در زمینه‌های فرهنگی و سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هستند (پایا، ۱۳۸۳، ۳-۲). این نهادها اولاً مستقل از دولت و دانشگاه‌ها هستند و ثانیاً به‌نحو غیرانتفاعی فعالیت می‌کنند.

به باور شایگان، این مراکز در آستانه یک تحول عظیم بودند که انقلاب رخ داد. اگر فعالیت آن‌ها ادامه می‌یافت، شیوه تحقیقات در ایران تغییر می‌کرد. تجربه کوتاه این مراکز به ایرانیان نشان داد که چگونه فعالیت‌های علمی را در سطح بین‌المللی انجام دهند، سمینارهای بزرگ جهانی برگزار کنند، به زبان جهانی علم سخن بگویند، و در فرایند جهانی تولید دانش مشارکت کنند (نصر، بی‌تا، ۴، ۱۱-۱۰). این مؤسسه‌ها میدان فکری و علمی تازه‌ای در عرصه پژوهش علوم انسانی ایران گشودند و پژوهش‌های علوم انسانی را با مسائل جامعه و نهادهای اجرایی کشور پیوند دادند. قرار بود از دستاوردهای این‌گونه پژوهش‌ها در برنامه‌ریزی‌ها و سیاستگذاری‌های کشور استفاده شود. این مؤسسه‌ها، در اصل، سخنگویان و نمایندگان تولید فکر و تولید علم در عرصه علوم انسانی ایران بودند که می‌بایست دگرگونی‌های مهمی را در عرصه علوم انسانی ایران رقم بزنند؛ سطح تحقیقات علوم

انسانی ایران را با یک جهش کیفی بزرگ مواجه کنند و موضوعات تازه‌ای درافکنند؛ به‌مثابه نهادهای هدایتگر دانشگاه‌ها عمل کنند و با تولید و انتشار کارهای پژوهشی، به چالش‌ها، بحران‌ها و دغدغه‌های علمی و فکری و فرهنگی کشور در عرصه‌های سیاسی، اندیشگی، اجتماعی و بین‌المللی پاسخ دهند و با این کارکردها، به جریان پیشرفت کشور مدد برسانند.

۳-۵. شناساندن ظرفیت‌های تمدنی ایران به جهانیان

پس از شکست‌های آشکار آمریکا در ویتنام و قدرت گرفتن نیکسون - کسینجر، میدان برای ابتکار عمل شاه در عرصه بین‌المللی باز شد؛ چنان‌که کوشید با اعلام «سیاست مستقل ملی»، به یک چهره اثرگذار و یک بازیگر برجسته در صحنه بین‌المللی و منطقه‌ای تبدیل شود. آرمان‌های او در کتاب انقلاب سفید و سپس در کتاب به‌سوی تمدن بزرگ منتشر شد. شاه ضمن عادی‌سازی روابط با بلوک شرق، با استفاده از فرصت درگیری اعراب و اسرائیل، خود را به عقاب اوپک تبدیل کرد. او با تقویت بنیه نظامی کشور، به محض خروج بریتانیا از خلیج فارس، جای خالی بریتانیا را پُر کرد و در پیوند با سیاست دوستونی نیکسون، جایگاه خود را به‌عنوان یک قدرت اثرگذار منطقه‌ای ارتقا داد. او با مداخلات منطقه‌ای در عمان، اعطای کمک‌های نظامی به ذوالفقار علی بوتو در پاکستان، و کمک‌های نظامی به دولت سومالی از یک سو، و کمک‌های مالی به صنایع بزرگ غربی و خرید سهام برخی از دیگر سو، نام و آوازه خود را بر سر زبان‌ها انداخت. با عنایت به این بلندپروازی‌ها، شاه می‌کوشید مبانی فکری و معرفتی تحركات بین‌المللی خود را با تأسیس یک رشته نهادهای فرهنگی و پژوهشی تقویت کند.

از همین‌رو، برخی از این نهادها، مانند مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها، مرکز ایرانی مطالعه تاریخ، و مرکز اسناد فرهنگی آسیا، اساساً نهادهایی بودند که با هدف شناساندن جایگاه تمدنی ایران به ملت‌های دیگر و انجام مطالعات فرهنگی در تراز جهانی تأسیس شده بودند. به نظر می‌رسد این نهادها قصد داشتند همانند مؤسسه‌های شرق‌شناسی در حوزه تمدن‌شناسی و فرهنگ‌شناسی کار کنند و روایتی ایرانی از تمدن‌ها و فرهنگ‌های بزرگ عرضه کنند. بنابراین، حکومت پهلوی در عرصه جهانی به نهادهای پژوهشی به‌عنوان پشتوانه فرهنگی کشور نیاز داشت تا ایران را دارای فرهنگی قدرتمند، پرنفوذ، تأثیرگذار و حلقه واسط فرهنگ سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا نشان دهد.

لذا این مؤسسه‌ها می‌کوشیدند ضمن تأکید بر وجوه تمایز ایرانیان با مردم کشورهای، فرهنگ‌ها و تمدن‌های دیگر، راه‌های برون‌رفت از چالش‌های تمدنی و فرهنگی را برای ایرانیان بیابند. برجسته‌سازی این تمایزها نکته کانونی و مشترک در تأسیس این نهادها بود، زیرا ایران نه می‌خواست همه وجوه و دستاوردهای تمدن جدید به‌ویژه در حوزه سیاست و فرهنگ را بپذیرد، و نه می‌توانست در

چارچوب سنت‌های پیشین خود زندگی کند. به همین دلیل، یکی از حوزه‌های مهم فعالیت این مؤسسه‌ها تأکید بر ادبیات غنی ایران بود که عرصه اصلی فعالیت مؤسسه‌هایی چون بنیاد شاهنامه، بنیاد فرهنگ ایران، فرهنگستان زبان ایران، و فرهنگستان ادب و هنر ایران را شکل می‌داد تا قابلیت، توانمندی‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی و ادبی ایران را نشان دهد. همچنین، مرکز ایرانی مطالعات تاریخی، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها، و مرکز اسناد فرهنگی آسیا می‌کوشیدند تفسیری مثبت از تمدن ایران، تاریخ باستانی ایران و همچنین جهان شرق در برابر غرب ارائه دهند. انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران نیز رویکردی منتقدانه نسبت به جهان‌شناسی غربی در باب شرق داشت.

۳-۶. جلب روشنفکران و منتقدان رشته‌های علوم انسانی

حکومت، به‌ویژه در سال‌های آغازین دهه پنجاه، با افزایش شدید قیمت نفت، شریان‌های اصلی اقتصادی و سیاسی جامعه را در اختیار داشت، اما در اعمال سلطه معنوی، با بحرانی شدید مواجه بود. شاه می‌توانست هزاران توپ و تانک و نیروی نظامی را با پول نفت بسیج کند، اما به این پشتوانه نمی‌توانست مشروعیت و نفوذ بخرد و اعتبار اجتماعی کسب کند و یا تعداد منتقدان را کاهش دهد. گذشت زمان نشان داد که خودکامگی و فقدان نفوذ معنوی و بحران مشروعیت تا چه اندازه ویرانگر است.

فضای درونی دانشگاه، که زیر نفوذ جریان‌های روشنفکری چپ و اسلام انقلابی قرار داشت، نشان می‌داد که به‌طور عمیق ملتهب و مستعد اعتراض و نارضایتی است. فضای حاکم بر بسیاری از حوزه‌های علوم انسانی، از جمله تاریخ، فلسفه و ادبیات، در دانشگاه‌ها و محافل روشنفکری فضایی کاملاً نقادانه بود و عمده‌تاً در تقابل با گفتمان و ایدئولوژی حکومت قرار داشت.

علوم انسانی در این فضاها نه ابزاری برای شناخت جامعه و افتخار به گذشته شکوهمند و تمدن بزرگ، بلکه ابزاری برای تغییر و شناخت سازوکارهایی برای بهتر شدن شرایط زندگی انسان‌ها بود. نه چپ‌ها که به تأسی از مارکس هدف را تغییر جهان می‌دانستند، و نه شریعتی و گفتمان اسلام انقلابی، هیچ‌یک علوم انسانی بی‌خاصیت، بی‌تعهد، بی‌طرف و غیرمنتقد موجود را قبول نداشتند. این نگاه به علوم انسانی، با توجه به ساختار غیردموکراتیک حکومت پهلوی، موجب می‌شد ابتدا لبه تیغ انتقادش را متوجه ساختار حاکم کند. نگاه مثبت به نظام شاهنشاهی، ناسیونالیسم ایرانی و افتخار به گذشته باستانی هیچ‌یک توان مطرح شدن در عرصه‌های دانشگاهی غالباً منتقد را نداشتند. در نتیجه، نیاز به مؤسسه‌هایی بود که با جذب عناصر علمی غیرمنتقد یا بی‌طرف، در راستای حفظ قدرت ایدئولوژیک حکومت فعالیت کنند. بخشی از این وظیفه در اساسنامه‌های مؤسسه‌های فرهنگی به‌خوبی آشکار است. با این همه، پژوهش در علمی که بیشتر جنبه تحلیلی و انتقادی داشتند، مانند جامعه‌شناسی، اقتصاد و علوم سیاسی، در این مؤسسه‌ها یا با تأخیر شروع شدند و یا دستاورد آن‌ها در فضای

خودکامگی کمتر قابلیت طرح شدن داشت. این در حالی بود که گروه‌ها و گفتمان‌های رقیب، این‌گونه علوم را در کانون توجه خود قرار داده و آن‌ها را به ابزار مبارزه سیاسی تبدیل کرده بود. رویکردهای انتقادی در رشته‌های چون تاریخ، اقتصاد، جامعه‌شناسی، ادبیات و سیاست هم از سوی اسلام‌گرایان و هم از سوی چپ‌ها، بحران بزرگی در نوع خوانش این رشته‌ها در فضای فکری و علمی ایران ایجاد کرده بود. عرصه دیگر این کشاکش سیاسی و ایدئولوژیک، تقابل ناسیونالیسم ایرانی با تکیه بر تاریخ و فرهنگ ایران در مؤسسه‌های فرهنگی، در مقابل نگاه جهان‌وطنی چپ و جهان‌وطنی اسلامی اسلام‌گرایان انقلابی بود که در فضای دانشگاهی و روشنفکری — صرفاً به دلیل شکستن فضای خودکامگی حکومت — خریداران بیشتری داشت.

جهان‌وطنی مدنظر چپ‌ها و جهان‌وطنی اسلامی - شیعی، با گسترش و همه‌گیر شدن در فضای روشنفکری، شرایطی را به وجود آورده بودند که دستگاه حاکمه به شدت از آن واهمه داشت و می‌بایست پاسخ مناسبی به آن‌ها می‌داد. مؤسسه‌های فرهنگی و پژوهشی علوم انسانی در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، با توجه به جهتگیری‌ها و آئین‌نامه‌هایشان، می‌کوشیدند بخشی از این خلأ ایدئولوژیک را جبران کنند و با زبانی عالمانه‌تر، راه را برای نهادینه کردن جهتگیری‌های فرهنگی نهاد قدرت در ایران هموار کنند؛ غافل از آن‌که دستگاه حاکمه پهلوی، در متن گفتمان‌های روشنفکری و نیز در بدنه جامعه دانشگاهی ایران شکست خورده بود. جوانان تحصیل کرده و حتی دانش‌آموزان دبیرستانی، با وجود تلاش حکومت برای نهادینه کردن ایدئولوژی حکومتی در آموزش و پرورش، در قطب مخالف دستگاه قدرت قرار گرفتند.

افزون بر این، نهادهای پژوهشی علوم انسانی می‌توانستند به مثابه کانون یا پاتوقی برای نخبگان فرهنگی و روشنفکران کشور باشند تا با ایده‌پردازی‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، بتوانند راه‌های مقابله با مشکلات کشور را جست‌وجو کنند. به همین دلیل، جمعی از روشنفکران سیاسی و غیرسیاسی، غیربوروکراتیک و بوروکراتیک در این محفل‌های علمی و پژوهشی گرد هم آمدند و از این رهگذر هم با حاکمیت سیاسی پیوند یافتند. حکومت می‌کوشید از این طریق، هم از میان مخالفان میانه‌رو خود یارگیری کند و هم کارآمدی و نفوذش را در فضای فکری، علمی و فرهنگی کشور گسترش دهد. به همین دلیل، انبوهی از نویسندگان، فعالان فکری و نخبگان علمی کشور یا در این نهادها کار می‌کردند و یا با این مؤسسه‌ها قرارداد پژوهشی داشتند؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت بخش مهمی از بدنه روشنفکری و دانشگاهی کشور با آن مؤسسه‌ها مرتبط بودند.

بنابراین، این مؤسسه‌ها می‌کوشیدند به کانونی برای گفت‌وگوهای روشنفکران و دانشگاهیان منتقد تبدیل شوند تا در پرتو آن، بحران نفوذ معنوی حکومت کاهش یابد و از دامنه فشارهای سیاسی و

ایدئولوژیک کاسته شود. از آن جا که جریان چپ در فضای دانشگاهی و به ویژه در بدنه جریان روشنفکری ایران بسیار نیرومند بود، این مؤسسه‌ها می‌کوشیدند ضمن جلب همکاری‌های علمی روشنفکران چپ، حتی با برخی از نیروهای مذهبی - که این مؤسسه‌ها را طاغوتی می‌شمردند - نزدیک شوند و همه مخالفان و منتقدان را به همکاری فرابخوانند تا از رهگذر آن، این نهادها رفته‌رفته مرجعیت و مرکزیت یابند و به محفل روشنفکران ایرانی و مرکز گفت‌وگوهای آن‌ها با یکدیگر تبدیل شوند.

داریوش شایگان معتقد است پیش از انقلاب، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها در حال تبدیل شدن به کانون تعامل جریان‌های گوناگون روشنفکران ایرانی بود و اگر فعالیت آن ادامه می‌یافت، پای بسیاری از منتقدان مذهبی، چپ و لیبرال به این مرکز باز می‌شد و آن‌ها به همکاری‌های علمی تن می‌دادند. چنان‌که کارنامه این مرکز نشان می‌دهد، این هدف در دسترس بود، زیرا بسیاری از کسانی که پس از انقلاب در مصدر کارهای فکری قرار گرفتند، با آن‌ها قرارداد پژوهشی داشتند (نصر، بی‌تا، ۴، ۱۰-۱۱).

۴. نتیجه‌گیری

مؤسسه‌های پژوهشی علوم انسانی با هدف تحقق بخشیدن به هدف‌های ملی، ایجاد محیط شایسته برای پژوهش و نوآوری‌های سازنده علمی و فرهنگی، فراهم آوردن امکانات مادی و معنوی برای حفظ و حراست از میراث تمدنی ایران و آماده ساختن مردم برای پذیرش نوسازی‌های آمرانه تأسیس شده بودند تا با بسیج منابع فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی کشور، شرایط مناسب را برای برخورد سازنده فرهنگ ایرانی با فرهنگ‌های دیگر فراهم کنند، راه‌های درست اندیشیدن و پژوهش کردن را آموزش دهند، عوامل بازدارنده رشد و توسعه را بشناسانند، و با تقویت هویت ملی ایران، زمینه‌های لازم را برای کمک به تعالی و پیشرفت کشور فراهم آورند.

در مجموع، بررسی علل تأسیس و نحوه مدیریت این نهادها نشانگر عقلانیتی دیرنگام است. یعنی، این نهادها پس از بحران پدید آمدند و نه پیش از بحران و برای پیش‌بینی بحران. این نهادها مؤسسه‌های هدایت‌شده‌ای بودند که حکومت به‌طور غیرمستقیم و از طریق بنیاد فرح بر آن‌ها چیرگی داشت. بنیاد فرح به‌مثابه چتری بود که بعدها همه این بنیادها را زیر پوشش خود گرفت. همین امر موجب بی‌اعتمادی به این نهادها و عدم همکاری با آن‌ها از سوی منتقدان بود.

۷. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسنده بیان نشده است.

منابع

- بصیرت‌منش، حمید (۱۳۷۶). علما و رژیم رضا شاه: نظری بر عملکرد سیاسی - فرهنگی روحانیون در سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰. تهران: عروج.
- بیل، جیمز (۱۳۷۱). شیر و عقاب: روابط بدفرجام ایران و آمریکا (مترجم: فروزنده برلیان جهانشاهی). تهران: فاخته.
- پایا، علی (۱۳۸۳). نهادهای مولد اندیشه: موتور محرکی برای رشد در قرن بیست و یکم. تهران: دفتر برنامه‌ریزی و مطالعات فرهنگی.
- دانشگاه تهران (۱۳۴۵). راهنمای دانشگاه تهران؛ سال تحصیلی ۱۳۴۵-۱۳۴۶. تهران: دانشگاه تهران.
- بیهقی، علی اکبر (۱۳۵۶). راهنمای مؤسسات پژوهشی ایران: گزارش وضع تحقیقات در بخش عمومی؛ دوره اول. تهران: بی‌نا.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۳۰). دو قرن سکوت. تهران: امیرکبیر.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). ما و اقبال (مجموعه آثار، ۴). تهران: الهام.
- شریعی، علی (۱۳۸۰). ما و اقبال (مجموعه آثار، ۵). تهران: الهام.
- صدیق، عیسی (۱۳۴۷). تاریخ فرهنگ ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- غروی، مهدی (۱۳۵۶). سخنی کوتاه درباره بنیاد شاهنامه فردوسی. تهران: بنیاد شاهنامه فردوسی.
- پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران (بی‌تا). کارنامه پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران سال ۳۷-۲۵۳۶ (۲۵۳۷). تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۷۰). مؤسسه وعظ و خطابه. مجله گنجینه اسناد، (۱)، ۱۰۰-۱۲۷.
- گازیوروسکی، مارک (۱۳۷۱). سیاست خارجی آمریکا و شاه (مترجم: فریدون فاطمی). تهران: مرکز.
- گروه نویسندگان تاریخ کمبریج (۱۳۷۵). سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به‌روایت تاریخ کمبریج (مترجم: عباس مخبر). تهران: طرح نو.
- بنیاد شاهنشاهی فرهنگستان‌های ایران (۱۳۵۱). فرهنگستان زبان ایران: هدف، سازمان، وظیفه، روش و فعالیت. تهران: بنیاد شاهنشاهی فرهنگستان‌های ایران.
- سازمان پرورش افکار (۱۳۱۸). مجموعه آئین‌نامه‌های سازمان پرورش افکار که از ۱۲ دی‌ماه ۱۳۱۷ تا خرداد ۱۳۱۸ به تصویب رسیده. تهران: دبیرخانه سازمان پرورش افکار.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). خدمات متقابل اسلام و ایران. قم: صدرا.
- ملانی توانی، علی‌رضا؛ ملکی، لیدا؛ و محمدی، محمدحسین (۱۳۹۴ الف). اسنادی از بنیاد شاهنامه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ملائی توانی، علی‌رضا؛ ملکی، لیدا؛ و محمدی، محمدحسین (۱۳۹۴ب). اسنادی از پژوهشگاه علوم انسانی در دوره پهلوی دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ممتحن، حسینعلی (۱۳۹۳). نهضت شعوبیه جنبش ملی ایرانیان در برابر خلافت اموی و عباسی. تهران: علمی و فرهنگی.

نصر، ولی‌رضا (بی‌تا). مصاحبه با داریوش شایگان، تاریخ شفاهی ایران (جلد ۴). آمریکا: بنیاد مطالعات ایران.

هلیدی، فرد (۱۳۵۸). دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران (مترجم: فضل‌الله نیک‌آئین). تهران: امیرکبیر.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۹). ابومسلم سردار خراسان. تهران: علمی و فرهنگی.

مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی (بی‌تا). اساسنامه مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی. تهران: آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بنیاد فرهنگ ایران (بی‌تا). اساسنامه بنیاد فرهنگ ایران. تهران: آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

انجمن شاهنشاهی فلسفه (بی‌تا). اساسنامه انجمن شاهنشاهی فلسفه. تهران: آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مرکز اسناد فرهنگی آسیا (بی‌تا). اساسنامه مرکز اسناد فرهنگی آسیا. در آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بنیاد شاهنامه (بی‌تا). اساسنامه بنیاد شاهنامه. تهران: بنیاد شاهنامه.

فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران (بی‌تا). اساسنامه فرهنگستان شاهنشاهی علوم ایران. تهران: آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی (بی‌تا). اساسنامه مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی. تهران: آرشیو راکد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

